

Fehér ruha, meszelt ház A magyar trikolór középső színe a 19. századi paraszti kultúra kontextusában¹

BÁLIZS BEÁTA

*Janus Pannonius Múzeum
Néprajzi Osztály
7621 Pécs, Rákóczi út 15.
PTE TKI Néprajz – Kulturális Antropológus Tanszék
e-mail: balizs.beata@jpm.hu*

Rezümé: Bizonyított, hogy a 19. századi magyar parasztság a nemzeti színeket a felső társadalmi rétegektől „készen kapta”, majd az 1847–49-es szabadságharc hatására viszonylag hamar magyar színekként kezdett tekinteni a trikolóra. A tudomány azonban nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért tudott a piros-fehér-zöld színhármast a „nép” körében szinte magától értetődően elterjedni. Feltételezéseim szerint azért, mert a hagyományos paraszti társadalom számára már 1848 előtt sem volt ismeretlen ez a három szín, külön-külön mind részét képezte az anyagi kultúrájának. E tanulmányban csupán a fehérre koncentrálni bizonyításra kerül, hogy ez a szín két tónusában is a paraszti környezet fontos részét képezte: 1. A fehér kékes, szürkés és sárgás változata részben viseletét a házilag előállított vászonruházatát jellemezte. A kender és a len nyers színe különösen ott dominált, ahol a fekete gyász nehezen szorította háttérbe a korábbi fehér gyászt. A 19. század derekáig ugyanez a kevert fehéres tónus volt jelen házáinak falain is. A meszelés széles körű elterjedése előtt a falusi házakat nem vakolták, csak tapasztották, ill. tapasztás után fehéres földdel mázolták. 2. A ragyogó fehér a 18. századtól kezdve fokozatosan a gyári anyagok révén terjedő pamut patyolatfehér és a mészfehér tiszta tónusa révén terjedt el a nép körében.

Kulcsszavak: színhasználat, nemzeti színek, népviselet, népi építészet

¹ A kutatás PD 143034 azonosító számú OTKA 2022 pályázat keretében valósult meg az NKFIH támogatásával.

White clothes, whitewashed house. The medial colour of the Hungarian tricolour in the context of 19th century peasant culture

Summary: *It is known that 19th century Hungarian peasantry has taken over the Hungarian national tricolour „prefabricated” from the upper classes and that they considered these colours „Hungarian” relatively early, under the influence of the War of Independence of 1848-49. However, the question has never been raised why the red-white-green colour triplet could gain currency so easily and evidently. According to my hypothesis, the reason of it is that these three colours were not unknown in traditional peasant culture before 1848; each of them were part of the material culture. In this paper I focus only on white demonstrating that it was omnipresent in two shades: 1. in its mixed forms tending towards bluish, greyish and yellowish shades in folk costumes manufactured at home. The crude white colour of hemp and linen was dominating especially in regions where „black mourning” has not succeeded in suppressing earlier „white mourning”. The same „impure” white shade was characteristic in peasant architecture, too. Before the middle of 19th century, the spread of whitewashing, the houses were only smeared or daubed with whitish earth. 2. From the end of 18th century onwards, however, industrial materials such as fair white linen cloth, cotton and whitewash producing a span-clean, bright white colour have spread with different speed in different regions among the lower strata.*

Keywords: *usage of colours, national colours, peasant costumes, vernacular architecture*

Bevezetés

A történettudományon belül több ízben foglalkoztak már a piros-fehér-zöld kialakulásának kérdésével. Bertényi Iván kutatásai szerint a magyar trikolor történelmi múltját tekintve „több mint egy évszázaddal megelőzi a franciát”, ugyanakkor a 19. század előtt a „három magyar nemzeti színünk együttes használata távolról sem hordoz olyan (forradalmi) tudattartalmat, mint az 1789-ben megszületett francia” trikolór. Méghozzá azért nem, mert a korábbi századokban „a piros-fehér-zöld zászló (lobogó) egyszerűen magyart (Hungarust) jelöl.” A 19. század előtti használatot jól példázza, hogy „a magyar királykoronázásokkor (reprezentációs célból) használt zászlók nem tüntetik fel a magyar nemzeti színeket.”²

A piros, a fehér és a zöld együttes előfordulása már a 14–15. századból is adathozható, bizonyítottan magyar színekként ábrázolja a „16. század első negyedében (1515 táján) készült I. Miksa császár (1493–1519) vélt őseként, Szent Istvánt (997–1038) ábrázoló ambrasi pergamentekercs”, ezen ugyanis államalapítónk „vörös, fehér és zöld csíkokból álló” palástot visel.³ A három színt együtt megjelenítő későbbi hadizászlókon és ünnepi dekorációkon a trikolór pusztán „a magyarságot szimbolizálta, s hosszú ideig nem hordozott Habsburg-ellenes tudattartalmat.”⁴ Immár ideológiai töltettel rendelkező

² Idézet: BERTÉNYI 2012a, 357. Az ún. hungarus tudat szakirodalmából csak egyet idézek: MISKOLCZY 2014.

³ Idézet: BERTÉNYI 2012b, 103.

⁴ Idézet: BERTÉNYI 2012b, 104. A 16. században már „a királyi gyalogság kopjájának nyele és a rajta lévő lobogó is piros-fehér-zöld színű volt”, de ez a színhármás később egyes zászlótípusoknak a szegélyezésében marad meg csupán (Idézet: TOMISA 2015, 188).

alkalmazása összefügg a 1848/49-es forradalommal és szabadságharccal. (Míg azonban az akkori események a régtől használt magyar trikolor voltaképpen csak „átpolitizálták”, addig a román nemzet esetében, ezek épp csak elindították a folyamatot, mely majd a román trikolor megteremtésében csúcspontot ért ki.⁵⁾

1 kép:
Buszmegálló román nemzeti színekkel festett
paddal (Cleja, Románia, 2011, saját fotó)

A magyar parasztság a piros-fehér-zöld színhármast és annak használatát már a modern „nemzet” eszméjével és Habsburg-ellenes tartalommal átítatva „felülről”, az országos politikából ismerte meg és sajátította el. Jellemzője azonban a kornak, hogy – a trikolor eredete iránt is érdeklődő⁶ – Arany János 1848-as újságcikkében arról panaszkodik, hogy „*a magyar embernek*” ekkor még fogalma sincs róla „*miért van most a sok nemzeti szín zászló; mit jelent a veres, fehér és zöld szín bokréta; mit jelent az a címer.*”⁷ Jókai Mór kifejezetten a parasztságra utal hasonló kontextusban, amikor szintén 1848-ban egy olyan véleményt fejt ki, hogy „*a földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom volt e szó: »haza«*”, ezzel összefüggésben a magyar nép „*a nemzeti színeket nem érti.*”⁸ A szabadságharc leverése után azonban nem kellett túl sok időnek eltelnie ahhoz, hogy a parasztok által készített tárgyakon – a karcolt-véselt-faragott színezetlen címerek után – feltűnjenek a nemzeti színek is.⁹

Volt-e kötődése a magyar parasztságnak a piros-hoz, a fehérhez és a zöldhöz e három szín nemzeti színekként való elfogadása, a trikolor széles körű használatának elterjedése előtt? Milyen módon és mértékben lehettek jelen önmagukban ezek a színek a hagyományos paraszti kultúrában? Megtaláljuk-e az öltözködésben, a „népi” házbelsőben ill. a parasztokat körülvevő világban a 19. század elején, ill. milyen mértékben vannak jelen a különféle társadalmi rétegek környezetében a 19. század folyamán? Ezek a kérdések sokfelől megközelíthetők, és nagyon szerteágazó diszciplínákat érintenek. Ebben a rövid tanulmányban kizárólag a fehér színre szűkítjük a vizsgálatot, és csupán két területet ragadunk ki, ahol a fehér szín szembeűnő mértékben jelen lehetett már 1848 előtt is: a ruházkodást és az építészetet. Bár tisztában vagyok azzal, hogy a vizsgált korban a különböző tájegységek másféle néprajzi „arculattal” rendelkeztek, mégsem korlátozhatom kutatásomat egy kisebb földrajzi területre,

5 *PÁL* 2013, 702–703. A 1848 május 15-i balázsfalvi román nemzetgyűlésen még – állítólag a román népviselet ihlette – piros-fehér-kék zászló lengedezett, a piros-sárga-kék román trikolor a dualizmus idején vált általánossá.

6 *KERESZTURY* 1975, 122., 583. Amikor Arany János a Toldi estéjén dolgozott, ragaszkodva a korrajz hitelességéhez Szilágyi István segítségét kérte, derítse ki, hogy megjelentek-e már a nemzeti színek Nagy Lajos korában.

7 *A Nép barátja*, 1848. augusztus 6. Közli: *KERESZTURY* 1962, 176–178.

8 Idézi: *SZEKERES* 1967, 166

9 Ld. ezek képeit pl. *SELMECZI KOVÁCS* 2001.

mivel az elmúlt századok írott forrásai sajnos egyenlőtlen információkkal szolgálnak a különféle vidékek tárgyi kultúrájának színeiről. Azoknak a témáknak az illusztrálására azonban, melyek kapcsán bővebb adatokkal rendelkezünk, igyekszem saját lakóhelyem tágabb területéről: Dunántúlról, azon belül is elsősorban Dél-Dunántúlról hozni példáimat.

A trikolór három színe közül most tehát csupán a középsővel foglalkozom. A fehér jelentősége a hagyományos paraszti kultúrában nagyon szembeötlő, ugyanis ez a semleges szín mind az öltözködés („népviselet”), mind a lakóházak külső és belső megjelenésének tekintetében („népi építészet”) megelőzte a kromatikus színek használatát.

A fehér szín a paraszti viseletekben

„Általában fehér az asszonyok ünnepi kendője, a lányok ünnepi ruhája, a legények ünnepi kézikendője s fehérbe öltözik a pünkösdi királyné, a betlehemező és gergelyező suhancok, aztán az elsőáldozó leányka, fehér ruhások a Mária-lányok, a körmenetek virágszóró eladói s úgy látszik, régen kötelezőleg fehér volt a búcsúruha is. S még az olyan vidékeken, ahol ünnepi ruhául színes is szokásos, bizonyos ünnepeken csak a fehér ruha hordható: fehér ruhában jár pl. fehérvasárnap a bágyogi¹⁰ leány és fiatalasszony, húsvéthétfőn a kalocsai¹¹ leány” - sorolta a fehér szín szimbolikai jelentőségét Szendrey Zsigmond 1938-ban. Esetünkben e szín sokoldalú öltözködésbeli előfordulása helyett fontosabb az a tény, amit Szendrey iménti rövid cikkének első sorában fogalmaz meg, hogy „a régen általánosan viselt vászonruha” is fehér színű volt.¹² Egykori fontosságára vall, hogy Somogy megyében a vászonból készült ing-gatya, ing-péntől (pendely) együttest egyszerűen „fehér ruhának nevezték”, tehát az ott élők szemében ez a maguk készítette vászonöltözet jelentette a „fehér ruhát”.¹³

A paraszti öltözködésben ugyanakkor a fehér szín kétféle formában is jelen volt. Egyrészt a saját előállítású kenderből és lenből (jobbára maguk szőtte) textilek nyers- vagy törtfehér tónusában, ill. másrészt az inkább ünnepekhez kötődő, készen vett pamuthoz kapcsolódó ún. „patolyatfehér” árnyalatban is.¹⁴ Mint azt Flórián Mária a témában végzett alapos kutatásának köszönhetően tudjuk, a „paraszti gazdaságokban készült len, kender házivászon és a takács szőtte vászonruhák mellett a 18. században a »fehérlép«, a »fehércselédek« fehér vászon ruhatárát egyre finomabb és fehérebb kelmék egészítették ki”, ekkor kezdenek el ugyanis hódító útjukra indulni a pamutszövetek és az alsóbb osztályok legelőkelőbb textilfajtája a gyolcs.¹⁵ A fehér szín ekkortájt többféle ruhaalapanyagon jelen volt, valószínű, hogy más tónusa lehetett a „mosatlan” (fehéritetlen) és a „mosott” (fehéritett) kender- és lenvászonnak, ill. a „vakítóan fehér pamutgyolcsnak” is.¹⁶ Mindenesetre ha egy nagy fehér gyűjtőkategória alá soroljuk a természetes színében meghagyott, a sáfránnyal sárgított, a fehéritett (vagy néhol kékítéssel világoskékessé változtatott¹⁷) szövetek színét, azt is mondhatjuk, hogy a viseletet a 19. század egy részében még bizonyosan a fehér szín uralta. Még hozzá elsősorban az öltözet összképét

¹⁰ Győr-Moson-Sopron m.

¹¹ Bács-Kiskun m.

¹² Idézet: SZENDREY 1938, 420.

¹³ Idézet: KNÉZY 1992, 212.

¹⁴ GÁBORJÁN 1984, 70.

¹⁵ Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 35. Kiemelés az eredetiben.

¹⁶ FLÓRIÁN 2009b, 401.

¹⁷ GÁBORJÁN 1984, 71.

erőteljesen meghatározó szoknyaféléknek, kötényeknek, ingeknek, fejkendőknél és részben a szűrposztó kabátféléknek köszönhetően. Az Ormánság jól példázza ezt, hiszen e vidék viseletében még 1896-ban is a fehér szín dominanciáját hangsúlyozzák a különféle szerzők: „*a református köznépi asszonyainál uralkodó szín a ruházatban a fehér. Ez az igazi ormánysági népviselet.*”¹⁸ Vagy mint Baksay Sándornál olvassuk: „*fehérben jár a nép, maga szőtte vászonban hétköznapi és finom patyolatban ünnepén.*”¹⁹ Ez a fehér színt kizárólagosnak mutató kép persze elnagyolt, hiszen az Ormánság részét képező Bóközből már 19. század első feléből szólnak feljegyzések az elsősorban a női ruházatban alkalmazott színes kötényekről, „kontyokról”, mellényekről és szalagokról.²⁰ Flórián Mária észrevétele szerint a fehér szín „*a 18-19. század fordulóján az európai hölgyek divatszíne is volt*”, szerinte ez is szerepet játszott abban, hogy a Dél-Dunántúlon a fehér öltözethez olyan sokáig ragaszkodtak, ill. hatással lehetett erre a polgári eredetű fehérhímzés Nyugat-Európából érkező divatja is.²¹

A somogyi viseleteket is sokáig az egyszerű, jobbára házi előállítású textilek fehér színe jellemezte. Knézy Judit kutatásaiból tudjuk, hogy „*a 19. század elején Somogyban járóknak a ruházat világossága, egyszerűsége, fehérsége volt szembetűnő.*”²² A Csokonyán élő lányokról pl. 1815-ben ezt írták: „*ruhájuk feltűnően világos és tetszetős, leginkább fehér színű szalagokkal díszítve, hajuk csinosan kontyba kötve. A ruha nagyjából háziipari termék, de az ujjak muszlinból készültek.*”²³ Az Ormánságban is csupán az időseket illetve a lenvászon és a gyolcs, a lányok ünnepelőjének anyaga finomabb, azt fehér „fátyolból” varrták.²⁴ A Béccsel intenzívebb kereskedelmi kapcsolatban lévő Észak-Dunántúlon az ünnepi ruhadarabokon a fehér csipke is hamar megjelent, Kapuváron (Győr-Moson-Sopron m.), ahol a 19. század első felében „*a' nőnem a fehér ruhaneműket*” még szintén maga állította elő, már a 1800-as évek elejétől is használtak fehér csipkével díszített kötényt és „keszkenyőt.”²⁵ A Dunántúlnak ezen a részén ugyanakkor a színes anyagok már korán bekerültek a viseletbe, erre utal pl., hogy 1783-ban egy Győr-Szabadhegyi menyecskéről feljegyezték, hogy „meggy színű” szoknyát, hozzá azonban még festetlen „fehér gyólts kötényt” viselt.²⁶ Még inkább erről vall az az 1840-ből származó leírás, miszerint a Rábaköz asszonyai miután megöregedtek ruházatukban „*az igen élénk színeket kevésbé szembetűnőkre*” cserélték.²⁷ Horváth Terézia kutatásai szerint a házaló és boltot fenntartó zsidók által árult színes kartonanyagok lehettek az első gyári anyagok, amelyek Kapuvár (Győr-Moson-Sopron m.) környékén bekerültek a paraszti viseletbe. Érdekes, hogy itt ezeknek az elnevezése sokáig egyszerűen csak „tarka” volt, még hozzá minden bizonnyal azért, mert a korabeli szem számára (ill. „*a korábban általános vászon- és gyolcsfélék fehérségével szemben*”) valóban tarkának hatottak.²⁸ Másutt azonban a „tarka” a kékfestő textilből készült szoknya jelzője volt.²⁹ A „tarka” mellett azonban a 18. században már használták a „bécsi tarka”, „török veres tarka”³⁰ vagy alkalmanként akár a „nyári tarka”³¹ körülírásokat is a paraszti női ruhák anyagának a meghatározására.

18 Idézet: BODONYI 1896, 187.

19 Idézet: BAKSAY 1896, 346.

20 KRESZ 1956, 165.

21 Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 37.

22 KNÉZY 2000, 346.

23 Idézi: KNÉZY 2000, 346.

24 GÁBORJÁN 1984, 71.

25 Ismeretlen szerzőtől idézi: HORVÁTH 1972, 20., 38.

26 HORVÁTH 1972, 116.

27 Idézi: HORVÁTH 1972, 240.

28 Idézet: HORVÁTH 1972, 36. A házaló kereskedők „pántlikát, csipkét, tarkát” kiáltozva kínálták eladásra a portékájukat.

29 FLÓRIÁN 2009b, 387-388.

30 FLÓRIÁN 2009b, 388.

31 SZABÓ T. 1971, 313. 1775-ös dévai adat: „1 Nyári tarka fersing”.

Az imént megnevezett szín, vagyis a vörös már a 18. század folyamán bekerült a sárközi viseletbe is, ennek illusztrálására utalhatunk Kovách Aladár sokat idézett adatára, hogy az e tájon átutazó kapucinus szerzetes „ördögszínüként” határozta meg az itt lakó nők ruházatát.³² (Valószínűleg „Veres Pamut Bagasia Szoknyájuk” láttán választotta ezt az egyházi szemmel megbélyegző színjelzőt.³³) Később a vásárokból szerezték be a télen viselt „piros, zöld vagy kékszinű szörkelméből való” (félgyapjú anyagú) rásaszoknyájukat.³⁴ Felvettek olyan zöld színű posztószoknyát is „melyet alul szélesen piros posztóval béleltek, s viseléskor elől középütt felhajtva, fönn a korcba tűztek.” E feltűrt szoknya elé úgy kötötték fel a kötényt, hogy a felhajtott rész két oldalán kilátszott a hófehér pendely, „melynek fehérsége viselőjének díszje volt.”³⁵ Ezen a típusú alkalmi viseleten a szoknya sávjában tehát pontosan a nemzeti színek jelentek meg sajátos formában. A munkához azonban még sokáig, a 19. század nyolcvanas éveig ők is jobbra fehérret öltöttek magukra, fehér pendely, kötény, ing, fehér fejkendő képezte köznapi öltözetük részeit.³⁶

Számos adat szól amellest, hogy az ing fölé felvett pruszlikok (női mellényfélék) is egyre inkább tarkává váltak országszerte. Kresz Mária a 18. századi parasztviseletre vonatkozó kutatásai szerint a gyári textilből (olykor drága selyemből) készült színes „pruszlik az első bolti anyagból való ruhadarabok egyike, amely a vászonruha mellett megjelent.”³⁷ A pruszlikok mellett a vállkendőket és kötényeket tartja még ilyen korai színes gyári szövetű viseletelemeknek.³⁸ Bizonyos, hogy a fejen viselt leplek viszont nem tartoznak ezek közé, hiszen a fejkendőkből sok vidéken használtak fehérret (melynek anyaga „fehér vászon, gylcs vagy patyolat, esetleg még finomabb, fátyolszerű anyag” volt³⁹). A 18. században a Dunántúl több részén egy nagyméretű fehér kendőből különleges formát hajtogattak: a pacsa nevezetű, széles szögletes fejfedőt, amelynek korabeli párhuzamai Dalmácián át Olaszországig vezetnek.⁴⁰ Talán „a reformkor elejétől kezdődhetett az az ízlésváltozás”, amelynek következtében ehelyett az archaikus forma helyett az arcot jobban láttatni engedő, de immár kisebb, sál alakú fejviseletek terjedtek el, azonban ezeket szintén fehér színben viselték.⁴¹ A fejkendőhöz képest a szoknya is hamar színessé vált, akiknek pedig nem telt arra, hogy a szoknyájukat gyári anyagból varrják, vászon- és gylcsrokolójukat „olykor gubaccsal feketére festették.”⁴² A fekete szín egyre nagyobb mértékű használatára nyilvánvalóan a fekete gyász – a korábbi fehér gyász rovására történő – széles körű elterjedése is hatással lehetett. („Míg Európa nyugati területein az 1820-as évekre elhagyták” a fehér gyászt, ez a folyamat nálunk csak „a 19. század végére zajlott le”⁴³). Knézy Judit egy egyebek mellett fekete és fehér „parasztfátyolt”, és ugyanilyen cérnát árusító kaposvári bolt 18. század végi leltárának kínálatát felsorolva, szintén úgy véli, hogy ebben az időben ez a két véglet, vagyis a fekete és a fehér „mutatja a fő színeket a ruházatban.”⁴⁴

32 KOVÁCH 1907, 205.

33 FLÓRIÁN 2007a, 388.

34 KOVÁCH 1907, 79–80.

35 Idézet: FÉL 1991, 19.

36 FÉL 1991, 38.

37 Idézet: KRESZ 1956, 31.

38 KRESZ 1956, 31–32. Baksay utalása szerint az Ormánsági fehér szoknyán viselt színes kötény árnyalata és mintája ráadásul korjelző: „a kötény piros a fiataliságnál, tarka fehérvirágú kék a középkorúaknál” (Idézet: BAKSAY 1896, 346).

39 Idézet: KRESZ 1956, 42.

40 S. LACKOVITS 2001, 14.

41 Idézet: KNÉZY 2000, 351.

42 FLÓRIÁN 2009a, 36. Az eljárás leírását ld. GÖNCZI 1910, 210.

43 Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 50.

44 KNÉZY 2000, 346.

2. kép:
Sárközi fekete-fehér főkötők a JPM Néprajzi
Osztályának gyűjteményéből (saját fotó)

Bizonyított, hogy a fekete volt az egyik azon két szín közül is, mely elsőként került be a közrendű férfiak eredetileg szintén fehér öltözetébe. A másik a – hímzésekben a pirossal párt alkotó – kék lehetett. A nők és férfiak által egyaránt viselt praktikus kékfestő textilek mellett⁴⁵ a kék szín ugyanis az immár vászon helyett posztóból készült ünnepi férfiviseletekben sötét és világosabb tónusaiban is kedvelté vált.⁴⁶ Bár a tehetősebb férfiak már a 19. század elején a kék posztóöltözetet vették fel ünnepi ruhaként országszerte, a kékposztó még sokáig rangjelző öltözet maradt, felöltése hangsúlyosan a „kékbeliék”: hajdúk, falusi tisztviselők rétegéhez kötődött.⁴⁷ A szegény férfiak külső megjelenését így a Dunántúl nagy részén még mindig – a gatyá-ing típusú viselettel egyetemben – a régi fehér szín jellemezte. Hogy visszautaljunk megint az Ormánságra, egy korabeli leírás szerint itt a 19. század első felében a gyászoló férfiak egyetlen (minden bizonnyal sötét) kalapot kivéve tetőtől talpig fehérben jártak.⁴⁸ (Ezek, a *Regélő Pesti Divatlapban* megjelent sorok ugyanakkor túlzóak, hiszen a lábbeli a kalaphoz hasonlóan szintén sötét lehetett). Míg a fehérgyász és az idős életkorhoz illő fehér, vagyis az „öreges fehér” azonban még a Dunántúlon is csak kivételes (Flórián Mária szerint az Ormánságon kívül elsősorban Somogyból, Hetésből, Sárközből maradt ránk az emléke⁴⁹), addig a fehér férfiruhák felöltése korántsem lehetett ritka. Pl. a Bakonyban és Balaton felvidéken még az 1910-es években is fehér „gatyában és fehér vászoningben” jártak munkába a fiatalok és az idősek is, sőt még templomba is ezt vették fel, természetesen nem önmagában, hanem valamilyen sötétebb ujjatlan mellénnyel vagy ujjassal. Ugyanitt

⁴⁵ Ezen a textilen kevésbé látszott a piszok, ezzel összefüggésben valóban helyes lehet az az elképzelés, hogy „amikor a »fejércselédek« még valóban fehér vászonruhában jártak”, a köznapi kötény akkor is már „kékfestőből való volt”
Idézet: KRESZ 1956, 27. vö. HORVÁTH 1972, 28.

⁴⁶ Ld. ehhez még: BÁLIZS 2012, 142-143.

⁴⁷ FLÓRIÁN 2009a, 70.

⁴⁸ Idézi: KRESZ 1956, 165. Vö. GÁBORJÁN 1984, 72.

⁴⁹ FLÓRIÁN 2007b, 70. Legtovább Csökölyben (Somogy m.) élt. A fehér gyászra ugyanakkor Szlavóniából, de a magyar nyelvterület más részéről is van adat, pl. Torockóról (Erdélyből).

3. kép:
Narancssárga színnel díszített cifraszűrös
pásztort ábrázoló hímzés (Mezőkövesd,
2011, saját fotó)

ugyanebben az időben a „juhászoknak változatlanul ünnepi viseletét jelentette a gyolcsgatya”, ők viszont cifraszűrrel (a téli hidegben még a szűr alatt viselt mellessel vagy ködmönnel) hordták.⁵⁰ Egy 1890-ben megjelent viseletleírás szerint a Csepel szigeten élő magyarok körében hasonló lehetett a legények ünnepi ruhája, csupán annyi kiegészítéssel, hogy a mellény zsebéből itt még egy hímzett fehér zsebkendő is kilógott. Erre nyáron „kis, derékig érő kék kabátfélét »felöltöték«” vettek fel, amely viszont nem volt teljesen kék, alsó szélét fehér és piros sáv díszítette. Az ing és gatyá fehér összhangját azonban nem minden esetben zavarta ez a viseletdarab sem, mivel ez sem mindig került az ing fölé, olykor csupán vállra vetve hordták. Télen e kék felöltő helyett pedig mándlit viseltek, ennek színét azonban sajnos nem tünteti fel a leírás,⁵¹ valószínű azonban, hogy a kék felöltőhöz hasonlóan ez is inkább sötét lehetett. A posztóval és a kékfestő anyagokkal érkező kék árnyalatok divatja egyébként egyes tájakon még a gatyákra is áterjedt, a Bakony falvaiban és a Rábaközben is akadtak, akik fehér helyett kék vászongatyát hordtak, utóbbi térségben ez idővel azonban a gyermekek viseletébe szorult vissza.⁵² Említésre érdemes még a fehér gatyá viseléséhez való ragaszkodás kapcsán, amit Biharugra (Békés m.) településről jegyeztek fel. Ezen a tájon a 19. század végére a vőlegény öltözeteként polgári hatásra divatba jött a fekete nadrág, a megkövetelt ruhadarabból eleinte azonban nem sok darab készült, „szinte egy nadrág vándorolt vőlegényről-vőlegényre, mert még akkor gyolcsgatyában jártak.”⁵³

A 19. század első felében a férfiak viseletében a vászon és gyolcs mellett még a fehér színű gyapjúanyagok, közöttük is elsősorban a 18. század elején még török földről, majd a század végén már Erdélyből, szász iparosoktól vásárolt „fehéres színű abaposztó” játszott jelentős szerepet. Az ebből készült szűr, annak is elsősorban a tarkán díszített változatát: a híres „cifraszűr” hazánk minden táján nagyra becsülték.⁵⁴ A szűr azonban nem feltétlenül volt cifrán díszítve, sokszor csak egyetlenegy színnel, gyakran kizárólag pirossal cifrázták (3. kép). Sőt, egyes tájon a fehér szűr a magyar trikolor két kromatikus színe együtt ékesítette: a szlavóniai magyar férfiak ünnepén viselt félcombig érő, bevarrott ujjú fehérdaróc szűrének elejét „díszes piros, zöld szattyánbőr rátét” díszítette.⁵⁵ Fehér alapon piros és zöld virágozással készült felsőruházatot a magyar nyelvterület más részein is viseltek, pl. a felföldi barkók fehér színű ködmöne szintén „piros, zöld szattyánnal, bőrrátéttel” készült.⁵⁶

⁵⁰ Idézet: S. LACKOVITS 2001, 29., 33., 36.

⁵¹ PÁPAI 1890, 230.

⁵² S. LACKOVITS 2001, 51.; HORVÁTH 1972, 122.

⁵³ Idézet: BERTALAN 1963, 63.

⁵⁴ FLÓRIÁN 2009a, 66–67.

⁵⁵ Idézet: PENAVIN 1998, 4.

⁵⁶ Idézet: PALÁDI-KOVÁCS 1982, 122.

A viselet fehérből színesbe való átfordulása fokozatosan, tájanként eltérő ütemben ment végbe, Gáborján Alice kutatásai szerint ráadásul meghatározott sorrend szerint: „a színesség először a fej viseleteknél és a lábbeliknél jelentkezett, amelyeket a felsőtestre viselt mellények, kendők és ujjasok követtek, végül az alsótestre viselt szoknyák és posztónadrágok, valamint kötények fejeztek be.”⁵⁷ Ez a vélemény némileg ellentmond annak a Kresz Máriától imént idézett elképzelésnek, miszerint a parasztság elsőként pruszkliját, vállkendőjét és kötényét készítette színes gyári anyagokból. Nem tisztem eldönteni, hogy pl. a kötények színessé válásának kérdésében e két nézet közül melyik állhat közelebb a valósághoz, vizsgálatom szempontjából ugyanis a legfontosabb kérdés már tisztázott: a parasztság öltözetében a fehér mindaddig a legtermészetesebb szín volt, míg a 18-19. század folyamán a gyári anyagok be nem kerültek a viseletbe. Az is biztos, hogy egyes tájak viseletének korai leírásait nehéz egymásra vetíteni, mert nagyon esetleges az, hogy az egyes szerzők épp mit tartottak lejegyezésre méltónak. Vegyük pl. Höbbling Miksa Baranyáról szóló leírását:

„A' fejeárcselédeknél eddig fehér vászonszoknya volt a' divat, mellyet ezer redőbe szoktak hajtogatni. Most már a' korszellem hatalmas szózatát ezek is megérték, 's rohanva haladnak, azaz vetélkedve szerzik a' tarkábbnál is tarkább szöveteket mellénynek is ugyan, de leginkább még is szoknyáknak. Fejükön az asszonyok széltében hosszú kontyot viselnek, mellyet ünnepen fehér kendő fődöz. A' leányok hajadon fővel járnak, mellyről a' pártának, vagy is széles piros selyem szalagnak elmaradni nem szabad.”⁵⁸

Bár a fenti sorokból kirajzolódik egy olyan sorrend, hogy ezen a tájon hasonló időben vált tarkává a szoknya és a pruszkli, a más forrásokban sok esetben feljegyzett szoknyaszínek viszont ebből a leírásból nem derülnek ki. Megtudjuk ugyanakkor, hogy – ha Höbbling megfigyelései nem csalnak – ebben a térségben az asszonyi fejviselet őrizte legtovább az archaikus fehér színt, míg a lányok hajában nemzeti trikolorunk első színe, a piros szín is hangsúlyosan, széles szalag formában volt jelen ebben az időben, tehát már az 1848-49-es forradalom előtt.⁵⁹ Ráadásul ekkorra már a Pécs környéki lányoknak nemcsak a fejét, hanem a lábát is meghódította ez a szín, hiszen Höbbling e könyvében arra is kitér, hogy csak épp a legszegényebbnek nem jutott mentére és piros csizmára.⁶⁰ Hogy a piros szalag és piros csizma viselése nem feltétlenül járt együtt a gyári anyagok alkalmazásával, azt Gyöngyöspata példája igazolhatja, ahol egy 1861-es leírás szerint a leánynak „fehér színű a szoknyája, nyakkendője, inge és köténye”, csizmája viszont piros, mindemellett a „fején fekete pártát visel s hajában piros pántlikát.”⁶¹

Tehát a források esetleges megléte vagy hiánya, ill. az azokban lejegyzett információk egyenlőtlen színvonala miatt nehéz képet alkotni arról, hogy a paraszti viseletekben mely színek váltak megszokottá elsőként. Bizonyos azonban, hogy a fehér mellett és helyett már a 19. század előtt is kínálóztak színesebb alternatívák mind a munkára, mind az ünnepre szánt ruhák vonatkozásában. Flórián Mária szerint a „18. században hazánkban is egyre nagyobb számban működő festőmesterek eleinte feketére, idővel inkább kékre festették a munkaruhának szánt vásznakat.”⁶² Ennek ellenére

57 Idézet: GÁBORJÁN 1976, 6

58 HÖBLING 1845, 68–69.

59 Hogy pontosan mikor került a viseletbe a piros, nem tudjuk, Gáborján Alice csak annyit ír, hogy a piros „magyar parasztság régen kedvelt színe” (ld. GÁBORJÁN 1976, 6). Flórián Mária is csupán arra mutat rá, hogy török közvetítéssel kerül hazánkba a festőbuzér, amely „1868-ig, a vörös szintetikus feltalálásáig” bőr- és textilfestékként egyaránt használatos volt. (Ld. FLÓRIÁN 2007b, 65).

60 HÖBLING 1845, 68. A piros és sárga csizma használatának kezdetéről lásd bővebben: BÁLIZS 2020. „A piros csizma esete (Első kitérő)” című alfejezetnek „A sárga és a piros csizma” című részét: 109–115.

61 Idézi: KRESZ 1956, 208.

62 Idézet: FLÓRIÁN 2009a, 39.

egyes tájakon viszonylag későn kerültek használatba a kékfestő textilek, pl. Nagybajomban (Somogy m.), ahol a 19. század derekáig még fehérben jártak, a „föstökék” csak a 19. század második felében vált a hétköznapi szoknya alapanyagává.⁶³ Míg a 18. század első felében a készen árult ruhaanyagokból a fekete, kékre festett lenvászón vagy „a görög kereskedőknél kapható fekete, kék muszuly és ugyancsak fekete vagy kék, de többnyire veres bagazia biztosította a választékot”,⁶⁴ egy évszázaddal később már a – magyar trikolor harmadik színét adó – zöld szín is nagy mértékben jelen lehetett a köznépi számára is megfizethető textilek piacán. Egyrészt néhány tájon a kékbeliiek által viselt posztó színei között is feltűnt a zöld, ill. emellett a veres és a „szederjes” is.⁶⁵ Másrészt az 1820 körül a szoknyaanyagként kedvelt „félgyapjú” vagy „rása” anyagok legkeresettebb színe Kresz kutatásai szerint pontosan a zöld volt. (4. kép) Alátámasztja ezt, hogy egy Nyitra megyéről szóló 1821-es leírás szerint itt „a posztósok szoknyának való világoskék posztót és zöld félposztót is csináltak.”⁶⁶ Sőt Zoltai Lajos levéltári kutatásai szerint a debreceni asszonyok már a 18. században is a kék mellett főleg zöld szoknyát szerettek viselni.⁶⁷ Bizonyos, hogy egyes tájegységeken a parasztok a maguk készítette vásznat házilag is meg tudták festeni vagy festetni a fekete mellett zöldre is. Erre utal, hogy a felföldi barkó férfiak számára éppen utóbbi két színre festett vászonkötényt hordtak hétköznapi használatra, hogy a sűrűn beráncolt fehér bőgatyát így óvják meg a bepiszkolódástól.⁶⁸

4. kép:
Bólyból (Baranya m.) való asszony sötétzöld szoknyában egy 1843-as Erdődy-akvarellen (Savaria Múzeum Néprajzi Adattára 278.)

⁶³ M. KERÉKGYÁRTÓ 1980, 90.

⁶⁴ Idézet: FLÓRIÁN 2007a, 388.

⁶⁵ FLÓRIÁN 2009a, 70.

⁶⁶ Idézet: KRESZ 1956, 32.

⁶⁷ ZOLTAI 1938, 296.

⁶⁸ PALÁDI-KOVÁCS 1982, 112.

Flórián Mária szerint a Mohamedán színeként tisztelt, Európában emiatt sokáig lenézett zöld csupán a 17. században vált kedveltté először a német öltözködésben, majd talán a szászok közvetítésével az erdélyi előkelők körében is.⁶⁹ A zöld 19. század eleji kedveltségére mutat, hogy a bundánál és a szűrnél előkelőbb viseletnek számító magyar köpönyegből is készítettek a gyakoribb kék mellett zöld színűt is.⁷⁰ Bikessy híres viseletalbumának⁷¹ „Külömbféle Magyar-Bundák” cím alatt közölt egyik rajza valószínűleg ilyen bélelt női köpönyeget ábrázol, a leírás szerint „*a nőszemélyt közönséges utazó »Bunda« takarja, ez zöld szövetből készült, juhbundával vagy rókaprémmel bélelt és kívül rókaháttal vagy rókatörökkel szegélyezett.*”⁷² Mint Kresz Mária is megjegyzi, minden biznnyal nemesi viseletet ábrázolhat a kép.⁷³ Igazolhatja ezt, hogy elsősorban a vagyonosabb emberek ingóságai között említenek hasonlókat, pl. Túrkevéen 1788-ban jómódú „Vincze István uram jószágainak” inventáriumában említenek egy zöld bundát hölgy használójának megnevezésével együtt („*egy téli zöld bunda Sofié*”⁷⁴). Ezekkel az adatokkal azonban már a 19. századi hazai nemesi-polgári rétegek zöld szín iránti általános vonzódásának kérdéséhez érkeztünk el, amely viszont egy másik dolgozat témáját kell, hogy képezze majd.

Fehér falszín, „feyer ház”

A trikolór középső színe a 19. századi anyagi kultúrában másutt is megjelent, e szín ugyanis a házakat is jellemezte, így mindenképpen foglalkozni érdemes még a fehérre meszelt paraszti hajlékokkal is. Mielőtt azonban ennek az öltözködéshez képest homlokegyenest más területet érintő kérdésnek a tárgyalásába kezdenék, rögtön le kell szögezmem, hogy míg a paraszti vászon természetes állapotában is – még ha nem is a kategóriát legjobban reprezentáló fokális fehéreként,⁷⁵ de – fehér színként határozható meg (hiszen a *fehércseléd* és a *vászoncseléd* egymással szinonim elnevezések), addig az emberi építmények falszíne csak akkor lehet (nem is akármilyen, hanem kifejezetten ragyogó) fehér, ha azt lemeszelik vagy lefestik. Azon lakótér jelölésére, amelynek – kívülről történő fűtése révén – a falai nem voltak állandóan kormosak, nyelvünkben már korán elterjedt a „feyer ház” elnevezés. E kifejezés jelentése alatt Gregor Ferenc nyelvész – véleményem szerint helyesen – a lakószobát sejtí.⁷⁶ Az elnevezés létrejöttében talán egyaránt szerepet játszhatott a *fejér/fehér* szó elsődleges jelentése (vagyis a meszelt fal valós színére való utalás), ill. a fehér szín tisztasággal kapcsolatos szimbolikája is. Valószínűnek tartom azt is, hogy a parasztság a meszelést, ill. a fehér szobaszínt a nemesektől vette át, a falusi fehér házak előképei azok a kúriák lehettek, amelyek legkésőbb a 17. század második felére már külön, reprezentációs célokat szolgáló helyiségekkel, fehér falú lakó-, és vendégszobákkal is rendelkeztek. Legalábbis erre következtethetünk egyes levéltári forrásokból. Pl. egy 1670-ből származó tokaji kúria inventáriumában a szobát „feyerház” névvel illeti. Onnan vehetjük biztosra, hogy ez lehetett a „tisztaszoba”, hogy ebben kapott helyet „*egy szép rakot festett négy fiókos Eöreggh pohár szék*”, de

69 FLÓRIÁN 2007b, 67. Hogy milyen gyakran és milyen szimbolikával használták a zöld színt a 17. századi erdélyi úri viseletben, arról Apor Péter sokat emlegetett (Metamorphosis Transylvaniae címmel írt) munkája nyújt eligazítást.

70 KRESZ 1956, 58.

71 Joseph Heinbucher Edlen v. Bikessy: A Magyar és Horvát Országai legnevezetesebb nemzeti öltözetek hazai gyűjteménye. 1820.

72 Közli: Kresz 1956, 124. Itt kék bunda mellett ábrázolják a zöldet, de pl. Szentesen (Csongrád-Csanád m.) „az előbb kelő asszonyok” a zöld mellett barna („fa haj szín”) prêmes bundát viseltek (Uo. 55).

73 KRESZ 1956, 124.

74 Közli: GYÖRFFY 1938, 233.

75 A fokális szín fogalmáról ld. bővebben: BÁLIZS 2020, 14.

76 GREGOR 1971, 465.

itt voltak az ágyak (egy festett és egy „feyer”, azaz festetlen nyoszolya), székek, asztalok, padszék, almárium.⁷⁷ Egy másik forrásból, egy felvidéki („Csicsery”) kúria 1696-os leírásából megtudjuk, hogy itt már „két feyer ház, két kamara, két pince, egy Cselid ház, egy jó tornác”, ill. egy konyha volt.⁷⁸ Ezekben a forrásokban a „feyer ház” valóban meszelt falú szobákra utalhat, ill. talán azt is jelzi, hogy az (esetleg ritkábban meszelt és takarított) többi helyiség már nem feltétlenül volt olyan fehér (és tiszta), mint a lakó- és vendégszoba. Az elnevezés kialakulása feltehetően azt a korábbi állapotot rögzíti, amikor még a nemesek is a reprezentációs célú helységeiket meszeltették csupán. Az viszont bizonyos, hogy a 19. századra már a vendégszobák ragyogó fehérre voltak meszelve, hiszen egy visszaemlékezés kifejezetten vendégszobákként hivatkozik azokra a fehér falú helyiségekre, ahol 1806-ban Habsburg József főherceget és kíséretét szállásolták el Nagy Lomniczon (később Kakaslomnic, ma Velká Lomnica, Szlovákia) Berzeviczy Gergely „szerény bár, de minden tekintetben úrias” házában.⁷⁹

A mészégetés és a meszelés történetét Bakó Ferenc a Magyar Rádió „Kis magyar néprajz” műsorában röviden így foglalta össze: „Az emberiség mintegy 2000 éve használja ezt az anyagot, ismerete nemcsak Európára, hanem szinte minden földrészre kiterjed. Nálunk már az Árpád-korban készítették és használták kő falazatú templomok építéséhez, de kastélyok vagy várfalak emelésére csak a tatárjárás után. Ekkor engedélyezte csak IV. Béla király a kőépítkezést papok és nemesek számára, és ez a kor szak terjeszthette el a mészégetést, mivel a kő idomokat az oltott mész köti össze legtartósabban. A középkorban még céhes iparág a 18. század óta népi mesterséggé degradálódott, művelői azóta szegődmenyes munkások, akik a parasztságból kerültek ki. Népi használatba a múlt század derekán jutott, amikor falun a házak falait meszelné kezdtek.”⁸⁰ Azért ilyen későn, mert a mész alapanyaga viszonylag ritka, a mészkő ugyanis „geomorfológiailag szigorúan kötött területeken, a mészkővidékeken fordul elő, de ott sem mindig egyformán alkalmas az égetésre”,⁸¹ ráadásul a mészégetés rengeteg fát igényelt.⁸² Éppen ezért a mész – az erre irányuló szakkutatás szerint csupán – „kiegészítő elemként van jelen építkezésünkben évszázadokon keresztül, meszelésre, színezésre, fertőtlenítésre használták.”⁸³

A fehér meszelés szélesebb körű elterjedése előtt a falusi házak falának színét a vakolásnál egy archaikusabb módszerrel: a tapasztással előkészített falon végzett mázolás adta. A mázolás híg, agyagos sárral történt, ehhez „igyekeztek sárgás, kékesfehér, vagy fehéres földet használni.”⁸⁴ Ezt a szürkés vagy olykor sárgás tónust – a köztudottan fertőtlenítő hatású – oltott mésszel elérhető ragyogó, és nem mellesleg a tisztaság érzését sugalló fehér szín váltotta fel a házak külső és részben a belső felületein is. A házakban azonban nem feltétlenül meszelték minden helyiséget. Mivel a mész a füsttől kivörösödik, a füstökonyha falaira és tűzhelyeire még a 20. században sem pazaroltak belőle. A Káli medencében pl. a konyha „rendben tartásához az agyag mellett” helyi nevén „sikáloföldet” vagy „sikálot”/„sikárlót” használtak. Ezzel a „sikáloval Kővágóörsön nemcsak a füstökonyhát, hanem a tornác mellvédjét és pilléreit is sikálták.” Egyes falvakban a közeli „kőbányában a kő közötti hézagokban fehér színű sikárlót gyűjtöttek, amit az asszonyok a kemencék meszelésére használtak.”⁸⁵

77 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára NRA (Neo-Registrata Acta) 698: 7.

78 MNL OL NRA 699: 41.

79 BERZEVICZY 1901, 659.

80 Közli: ZÁBRÁTZKY 2018, 172.

81 CSERI 2009, 287.

82 VIGA 1986, 74–75. Mészkőben és tűzifában is gazdag Bükkben pl. bizonyítottan nagy mennyiségben állították elő meszet, itt „a mészégetés a kincstári erdészet jelentős jövedelemforrása volt” már 19. század elején is, majd 1858-tól az uradalom felszámolásától kezdve egyre inkább tért hódított a paraszti mészégetés és a mésszel való kereskedelem a mészégetésre alkalmatlan távoli tájak irányába is.

83 Idézet: CSERI 2009, 291. A kenderfonál meszes vízbe áztatásával fehéritésre is használták egykor, ahogyan azt pl. Biharugrán tették, ld. BERTALAN 1963, 36.

84 Idézet: CSERI 1997, 118–119.

85 Idézet: LUKÁCS 1997, 149.

Fontos hangsúlyozni, hogy a korábbi fehérföldes mázolás eredményezte világos piszkosszürkés tónust a paraszti színosztályozás minden bizonnyal éppúgy fehérként határozta meg, mint a meszelés adta ragyogó fehéret. Amíg ugyanis a mész nem volt elérhető a számukra, az jelentette az egyetlen fehér(es) falszínt.⁸⁶ Párhuzamba állítva a korábban tárgyalt viseletekkel, azt is mondhatjuk, hogy a vászonnemű nyersfehérje a hagyományos építészetben a mázolás szürkésfehér tónusának feleltethető meg, a meszelés hófehér színe pedig a – boltban vásárolt, drágább és ünnepebb – pamuttextilek, gyolcsok patyolatfehérjének.

A meszelés elterjedésével a házak homlokzatát utóbbi hófehér szín uralta, annak ellenére, hogy ez a szín nem a teljes felületen jelent meg, hiszen a legtöbb helyen a falak legalsó sávját „elhúzták” egy másik színnel, amely a sárgától a szürkén át a kékig tájanként változott. Néhol pusztán díszítőcéllal az ablakok körül is színesre meszelték a falat, pl. a Zemplén megyei tótokról jegyezték fel a 20. század elején, hogy az ablak körül „kék festést” alkalmaznak.⁸⁷ Utóbbi szín egyébként a magyar nyelvterület egyes részein házszíneként is megjelent, a kékre meszelés azonban „visszaszorult Erdély egyes vidékeire, s a Felföld északi megyéire.” A kéknél is ritkábban utalnak a források zöld házfalszínre, pl. a Kolozsvár Hóstát részén jellegzetes zöld homlokzatszín eredetét sem ismerjük sajnos.⁸⁸ A színes házfal mindenesetre csak néhány területen és később, a 19. század végén vagy a 20. század elején jött divatba.⁸⁹ (5. kép) Éppen ezért máig a fehéret tartjuk az igazi magyar paraszti/falusi házszíneknek, „az évente kétszer megújított fehér fal a magyar népi építkezés jellegzetességének” számít.⁹⁰ A meszelt fal nemcsak a magyar ház „ékessége”, gyakorlati funkciója is van, egyes vélemények szerint a „nedvszívó vályogfalaknak a külső nedvesség ellen” is valamelyest védelmet nyújt.⁹¹ A meszelés a 19. század közepére jobbra mindenütt elterjed, talán olyan sorrendben, hogy elsőként a települések templomai, és más fontosabb középületei kapták meg a fehér színt, aztán a lakóházak is. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy Túrkevén (Jász–Nagykun–Szolnok m.) egy 1801-ben kelt levél tanulsága szerint csak a „roppant fehér torony” nyúlik ki az akkor még meszeletlen városi házak közül.⁹² (Visszautalva a Nagy Lomnicz kapcsán említett példára, míg a 18-19. század fordulóján a kisebb, szerényebb kastélyok is már több fehér falú vendégszobával bírtak, addig – úgy tűnik – a szegényebb települések – köztük Túrkeve – még meszelt házakkal sem dicsekedhettek).

5. kép
Fehér meszelés alól kilátszó sárga homlokzat
1942-es évszámmal (Szakmár, 2011, saját fotó)

⁸⁶ Vö. „A fehér, szürke, szürkésfehér színű kőzeteknek” a magyar nyelvterület nagy részén „*fehérkő a neve*” Idézet: *HÁLA* 2003, 142. 42. jegyzet. Vö. még: Gyimesközeplokon – saját kutatásaim szerint – az ezüstszínt is fehérként tartják számon.

⁸⁷ *BOROVSKY* 1905, 163.

⁸⁸ *GÁL* 2009, 44.

⁸⁹ Heves megyében 1910 körül már „*a sok fehér ház közül minden faluban kiválik egy-egysárgára, zöldre vagy halványkékre meszelt ház*” Idézet: *BOROVSKY* 1910, 198. Nagymamám 1910 körül Mattyon (Baranya m.) épült, az emlékezetből visszakövethető időben mindig fehérre meszelt házáról is azt állapította meg egy tudományos falkutatás, hogy legkorábban sárga homlokzattal rendelkezhetett.

⁹⁰ Idézet: *CSERI* 1997, 119.

⁹¹ *TÓTH–FARKAS–MISKOLCZY* 1954, 197.

⁹² *KLAMÁR* 2000, 442.

A falusi paraszti hajlékok fehér színe azonban nem teljesen fehér, különböző színes részletek is jellemzik, fehérsége többnyire kontrasztban áll – a már említett alsó színes sáv mellett – a nyílászárók színesre festett kereteivel is. Az utcai homlokzaton az ablakok keretének festése (területenként ugyan eltérő időben, de) már a 19. század folyamán megindult. Ebben a kontextusban főként zöld és sötétbarna színekről szólnak az adatok. Csak egyetlen helyről tudunk, amely kilóg a sorból, de az sem Dunántúlon található, hanem Erdélyben: Toroczkón ugyanis a házak ablakkereteinek hagyományos színe „(az 1702. évi vérengzés emlékére) a piros, emellett előfordult a zöld keretezés is.”⁹³ Térségünkhöz közelebb, a muraközi szlovénekről tudjuk, hogy házaikon „az ablakok kereteit és néha az ajtót is piros, zöld vagy kék színűre festik.”⁹⁴ Többször előfordulnak a forrásainkban a kapuk zöld színére történő utalások is, pl. egy visszaemlékezésben azt olvassuk, hogy amikor 1857-ben Ferenc József és Erzsébet királynő magyarországi körútján Miskolcra érkezett, rendezett utcakép várta, mert előzőleg a lakosságnak „a házakat szép fehérre kellett meszelni, a kapukat zöldre festeni.”⁹⁵ (A zöld kapusznin egyébként napjainkban sem ritka: 6. kép). A 19. század második felében a falvak kinézetéhez több helyen hozzátartozhattak már a zöld ablakok, ajtók és kapuk, sőt ez a szín olykor a tetőn (!) is feltűnhetett, igaz nem a lakóházakén, hanem a templomén.⁹⁶ Az ajtók és ablakok festése azonban sokkal kevésbé volt elterjedve, mint a meszelés, ugyanakkor ahol a nyílászárók faanyagát nem festették, ott is igyekeztek azt óvni, ebből a célból Biharugrán pl. meszelés után lemosták, majd bekenték petróleummal.⁹⁷

6. kép:
Zöld kapu piros és piros-fehér díszítéssel
(Mezőkövesd, 2011, saját fotó)

Ha magunk elé képzelünk egy kis fehér falusi házat, melynek zöldre festett ablakában piros muskátli virít, már el is érkezünk a nemzeti színekhez. Ez a kép a falvakban azonban 1848 előtt nem lehetett jellemző, már csak azért sem, mert a muskátli csak a 19. század közepe táján „szivárgott le” nagyobb mértékben a köznéphez.⁹⁸ Csoma Zsigmond kutatásaiból azt is tudjuk, hogy „az Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózatának kiépülésével a vasútállomások révén terjedtek el” az akkor még csak piros virágú muskátlik.⁹⁹ Gyors elterjedésükre mutat ugyanakkor, hogy az előkelő fiatalok által egymásnak ajándékozott apró „szerelmi zálogok” közt már a század első felében feltűnik a – hajfürt, mézeskalács

93 Idézet: *FURU* 2000, 85.

94 Idézet: *TÓTH* 1957, 162.

95 Idézet: *PFLIEGLER* 1996, 35.

96 *NYÁRÁDI – SZÁSZ* 2010, 267. A Székelyudvarhelytől 18 km-re fekvő Recsenyéd unitárius templomának 1881-es felújítása során elhatározták, hogy a tetőre szánt „új cserépeket, melyeket a legjobb cserépvetőnél szeretnének megrendelni, zöldre festik, a karácsonyfalvi templomhoz hasonlóan.” Ez azonban mégsem valósult meg.

97 *BERTALAN* 1963, 23.

98 *RAPAICS* 1932, 382.

99 Idézet: *CSOMA* 2015, 129.

és a szárított virág mellett a – „muskátli levél” is.¹⁰⁰ Sőt a *Vasárnapi Újság* hasábjain már 1855-ben (!) mint „*magyar kis városainkban divatozó szokást*” említik, hogy „*minden ablak tele van zöld muskátli bokrokkal.*”¹⁰¹ Egy 1877-es forrásból pedig arról értesülünk, hogy ez a virág ekkorra már „faluhelyen” is mindenütt megtalálható.¹⁰²

Ugyanakkor a nemzeti színek közül a zöld nem jellemezte általánosan a parasztok házainak ablakkereteit. Az ablakokat egyes tájakon ill. más időszakokban inkább barnára festették, ebben az esetben a falusi porták utcai nézetében legfeljebb a muskátli – vagy esetleg a többi ablakban tartott cserepes növény, pl. a rozmarin, viola¹⁰³ – zöldje képviselhetette a magyar trikolor harmadik színét. (Később pedig inkább már a piros tetőcserép adta ehhez a nemzeti színek első színét). Valószínű azonban, hogy a 19. század utolsó harmadában már mindkét kép (vagyis: a fehér ház zöld ablakában piros muskátli, ill. a fehér ház barna ablakában piros muskátli) a valóságban is előfordulhatott a Dunántúl egyes részein. Legalábbis erről vall az a Göcsejről szóló népi építészeti leírás, mely szerint ezen a tájon hagyományosan „*az ablakok, zsaluk barnák, vagy zöldek. Az ablakokban cserépvirágok, leginkább a tűzpiros muskátli.*”¹⁰⁴ (Vö. Egy Vas megyében fekvő faluról, Szalafőről készített későbbi leírás szintén barna és zöld színű zsalugáttert és deszkatáblát említ.¹⁰⁵)

A muskátli előtt azonban más „növénydíszek” is élénkíthették a homogén fehérre meszelt falat. Az 1893-ban Nagygyedén született akadémiai építész, Borbíró Virgil is kiemelte, hogy „a paraszti ház gazdája” a meszelt fal fehérségét „*a ház használatából... eredő színes elemekkel gazdagítja: az eresz alá lógatja az élénksárga, narancsszínűvé zománcosodó kukorica meg paprikafüzérek [sic!] amelyek rövidesen gránátvörösé válnak. Igaz, hogy azokat nem dísznek rakja oda, hanem szárítani, aszalni. De e gyakorlati célú cselekvésével egyúttal a házát is díszíti.*”¹⁰⁶ Hogy ezeknek a füzéreknek a megléte mennyire vetíthető vissza a múltba, az már külön kérdés. Szerencsénkre azonban, egy 1870-ben a Balaton környékén átutazó angol hölgy feljegyezte, hogy e „*vidék népe felfedezte, hogy a szőlőfürtök gazdag girlandjait, a kukoricát és a napraforgót a legcélszerűbb mélyen árnyékolt tornácaikon felakasztani.*” Sőt ehhez még azt is hozzátette, hogy „*a különféle terményekből*” képzett színes halmaz „*jellegzetesen enyhíti a meszelt házak vakító és egyhangú fehérségét.*”¹⁰⁷ A távoli földről ideérkező 19. századi idegen tehát ugyanazt vette észre a magyar falusi házakon, amit a 20. századi elején élt és alkotott építész: a meszelt falra akasztott, a homogén fehérséget ellensúlyozó színes „terményeket”. A Dunántúlon, vagy legalábbis a Balatonfelvidéken azonban a 19. század második felében a kukorica sárgája mellett nem a paprika pirossága, hanem a friss vagy a már száradó napraforgók változatos árnyalatai, és a szőlők zöldje és/vagy kékje dominált. Csepel szigeten viszont 1890-ben már a kukorica mellett ott a paprika is, ill. itt még a hagyma is ki volt akasztva.¹⁰⁸

100 *Életképek*, 1847. október 17. 504.

101 *Vasárnapi Újság*, 1855. szeptember 16. 295.

102 *MÉSZÁROS* 1877, 28.

103 Egy kisvárosi diákcsínyeket felsoroló elbeszélés szerint a „deák” esténként szórakozásképpen az egyik ház ablakából eltulajdonított tejesfazékból öntözi meg a másik ház ablakában „pompázó rozmarinokat”, vagy a párkányokat ékesítő „*szép violákat kihuzogatja cserepjeikből, s helyettük az egyikbe kukoricaszárat szúr, a másik cserépbe kalapja ékét, a hatalmas kakastollat*” állítja (*Regélő Pesti Divatlap*, 1844. Őszhó 27. 52–53.)

104 *TÓTH* 1938, 57–58.

105 Idézet: *BÍRÓ* 1969, 152.

106 Idézet: *BORBÍRÓ* 1950, 531–532.

107 Közli: *KATONA* 2000, 294.

108 *PÁPAI* 1890, 232.

A történelmi Magyarország egyes tájain olykor még festett „növények” is kerültek a házra, elsősorban annak homlokzatára. Rajzban örökítettek meg Gősfán (Zala m.) egy 1879-ben épült kontyvetős házat, melynek fából faragott oromfalára kék, fehér és piros színnel motívumokat festettek. Ezek között „gyakori a szívből kinőtt rozmaringszál, felette tulipánokkal, meg a cserépből kinőtt virágcsokor”, sőt feltűnt mellettük „az Édenkert fatörzsre kúszó kígyója és a fehér galamb is.”¹⁰⁹ Homlokzatokra festett rozmaringokról más tájakról is van adatunk: a nógrádi palóc házról írva jegyezték le, hogy ebben a térségben a díszes homlokzatok ritkák, legfeljebb „az ablakok között holmi rozmaringos rajz” díszíti a házat.¹¹⁰ A Rima-völgyi református falvak esetében azt is tudjuk, hogy körükben az oromfalán megjelenő vakolatdíszek, „stilizált virágok, szőlő, tulipán, rozmaring és geometrikus minták, évszámok az 1850-60-as évektől terjedtek el.”¹¹¹ A vakolatból kialakított mintákat általában fehérén hagyták, másutt azonban színesek is lehetettek a házfalon megjelenő virágok. A legtöbb korai forrás azonban nem részletezi a díszítések kialakításának mikéntjét, pl. a lábazatánál kékkel szegélyezett Szerencs vidéki ház esetében egyszerűen csupán „tulipános rajzról” értesülünk.¹¹²

Ismert tény viszont, hogy az asztalos készítette bútorokra jellemző „tulipános” festés jelenik meg néhol a fából készült ablaktáblák belső oldalán. Bizonyos, hogy ezek látványa is befolyásolta a ház utcai képét, igaz csak akkor, ha épp nyitva volt az ablaktábla.¹¹³ A népi építészeti szakirodalom szerint a 19. század második feléig használták ezeket az ablakokat védő külső fatáblákat, 1830-tól azonban előfordult a zsalugáterek (vagyis „a mozgatható falapokból összeállított” ablaktáblák) alkalmazása is, de utóbbiak nagyobb mértékben csupán a 19. század második felében váltak népszerűvé.¹¹⁴ Eleinte valószínűleg ezek is inkább a nemesi kúriák és a templomok ablakára kerültek. A pécsváradi Nagyboldogasszony templom zöld zsaluiról tudjuk, hogy azokat 1837-ben készítették.¹¹⁵ De ebben a korai időben már a papok és lelkészek otthonaiul szolgáló házak is a zsaluval felszerelt épületek közé tartozhattak, erre mutat, hogy a térség többi parókiájához képest igen korszerűnek mutató 1834-ben épült balatonkenesei lelkészlakás két lakószobájának mind az öt ablakát zöld zsalugáter védte.¹¹⁶

A digitális korpuszokban a 19. századi zsaluk és ablaktáblák színe után kutatva ugyanakkor azzal szembesültem, hogy az ablaktábla és a zsalugáter alkalmazása nem zárja ki egymást még egyazon ablak esetében sem, pl. a többször említett Csepel szigetről szóló 19. század végi leírásban az olvasható, hogy itt „a szobán üveg ablak van; nyáron zöld zsalut is alkalmaznak, télen pedig tulipános deszkaablakot.”¹¹⁷ (A vármegyei monográfiák 20 évvel később kiadott Pest megyei kötetében szintén említik mindkettőt, sőt ebben már „gördülő redőny” alkalmazásáról is hírt adnak.¹¹⁸) A nyári hőség idejére alkalmazott zöld zsaluk talán városi eredetűek lehetnek, hiszen egy az 1848-49-es szabadságharcban résztvevő orosz katonatiszt megfigyelése szerint ekkor már a felvidéki Bártfa „lakói az itt uralkodni szokott nagy meleg miatt zöld zsalukat alkalmaznak ablakaikon.”¹¹⁹ A neves magyarok

¹⁰⁹ Idézet: TÓTH 1938, 49.

¹¹⁰ Idézet: BOROVSZKY 1911, 151.

¹¹¹ Idézet: PALÁDI-KOVÁCS 1982, 92.

¹¹² BOROVSZKY 1905, 154.

¹¹³ „Két fatábla, ami csukható-nyitható vót. Kékre festve még két piros tulipán. Mikor kinyílt, akkor a falat díszítette.” Így írta le az általa „tulipános palét”-nak nevezett homlokfali spalettát egy visszaemlékező Csongrádon (Csongrád-Csanád m.) Közli: SZŰCS 1987, 105.

¹¹⁴ CSERI 1997, 177-178.

¹¹⁵ BORSY 2008, 40.

¹¹⁶ S. LACKOVITS 1997, 236-237.

¹¹⁷ Idézet: PÁPAI 1890, 233.

¹¹⁸ BOROVSZKY 1911, 5. Ehelyütt olvasható: „Zöld zsalut használnak, régiesebb a tulipános deszkaablak, nem ritka az egészen új gördülő redőny sem.”

¹¹⁹ Fővárosi Lapok, 1893. július 23. 1627. Vö. „Ablakai sötétek, s a tél dacára zöld zsalukkal vannak ellátva” Idézet: Ellenzék, 1884. december 9. 287. sz.)

közül Munkácsy Mihályról tudjuk, hogy pályája legelején, 1855-ben egy zöld fatáblás ablakkal rendelkező asztalosműhelybe szegődött el inasnak.¹²⁰ Az 1883-ban született Babits Mihály pedig egy két szintű, fehérre meszelt zöld zsalus szekszárdi házban töltötte gyermekkorát. A ma emlékmúzeumként működő, napjaikban is zöld ablakú szülői ház a verseiben is feltűnik,¹²¹ egyik költeményében pedig mintha kifejezetten a magyar trikolor harmadik tagját idézné a zsalu zöldje:

*„A város, mint egy álmos eb,
hever domb alatt, sík felett
kis város, nagy falu.
Korán fekvő, korán kelő:
fehér fal és piros tető
zöld fák és zöld zsalu.”¹²²*

Nem csupán Babits ragaszkodik a „zöld zsalu” képéhez, ez tőle függetlenül is gyakori motívum szépirodalmunkban, pl. Krúdy Gyula is előszeretettel használta,¹²³ Kaffka Margit is többször, egy alkalommal az ablakból „a kékre mázolt parasztházak suta sorára” való kilátással együtt említi,¹²⁴ és előfordul Móricz Zsigmond „A galamb papné” című művében is. Móricz ebben az elbeszélésében ráadásul szintén külön említi egyrészt a nyári zsalugátert, másrészt a télen használt ablakot:

„az ablakon frissen festett zöld zsalu volt. Ez a szerelem, a zsalut befestették a lakodalomra, de a téli ablakokat!... Hisz akkorra már úgylis vénasszony lesz a menyasszony!”¹²⁵

Ezekben a sorokban a téli ablak utalhat tömör fatáblákra, de akár a belső ablaktáblával teljesen azonos, csak éppen külső réteggént alkalmazott (és kifelé nyíló) valóságos üveglablákra is, hiszen az üveget körülvevő fakeretet is festeni kellett.¹²⁶ Városi használatban is inkább erről lehet szó. Budapesti alkalmazására utal a lakásokba zárt gyermekek egészségét féltő újságcikk szövege is:

„Amióta a zöld zsaluk helyére a téli ablak került... a mosolygó, fehérfőkötős bábék [értsd: kisbabák] is eltűntek az utcákról. Nagyon hibáznak a fővárosi szülők, hogy attól a naptól kezdve, mikor az ablak közé kiteszik a fűrészporról megtöltött ablakpárnákat, a gyermekeket sem engedik ki többé a szobából.”¹²⁷

Ez az 1893-ban megjelent cikk azt is megörökíti, hogy a városokban télvíz idején milyen módszerekkel igyekeztek távol tartani az utca hidegét a fűtött lakásoktól. Szempontunkból azonban fontosabb ennél, hogy a források zöme zöld színű zsalugátert említ. Míg azonban nemesi használatban a – különböző tónusaiban is használatos – zöld zsalugáter sárga (kastélysárga, barokksárga, monarchiasárga,

¹²⁰ „Gyermek-émlékeim” című visszaemlékezésében ír erről, ld. *Alkotmány*, 1900. május 3. 1.

¹²¹ „Röpülj, lelkem, keresd meg hazámat! /Áll a régi ház még, zöld zsalúja /mögött halkul anyám mélabúja: /ősz hajú, de gyermekarcú bánat” (Babits Mihály: *Hazám*, 1925)

¹²² Szekszárd, 1915 nyarán

¹²³ A pávás leányról való mese (1897), Történet a szegény leányokról (1897), Írás Flóráról (1897), A Sebestyén-utcai bolt (1910) stb.

¹²⁴ Kaffka Margit: *Süppedő talajon* (1911)

¹²⁵ A galamb papné. Regény. (Folytatás.) Irta Móricz Zsigmond. XII. *Vasárnapi Ujság*, 1910. november 13. 942.

¹²⁶ Így válik értelmezhetővé a következő, a 19. század végéről való néprajzi leírás: „A ház homlokzatán rendszeren két ablak van sokszor még télen is zöld redőnyökkel.” A szerző itt minden bizonyokkal nyári zsalugáterekre gondol, amelyeket még a sötét téli időszakban sem cseréltek le a fényt is beengedő ablakokra (*MATTHAIDES* 1898, 213).

¹²⁷ *Pesti Napló*, 1893, október 22. 18.

„Esterházy sárga” stb.) színű épületfalon is megjelenhetett,¹²⁸ a kifejezetten fehérre meszelt házakon alkalmazott – a magyar zászló harmadik színéhez hasonló árnyalatú, vagy olykor még annál is sötétebb – zöld zsalu a 19. század második felétől a falusi magyar házak szimbólumává válik. Ehhez talán épp a nemzeti színhármas ismertté válása és a zöld szín magyar színként való elfogadása is hozzájárult.

De visszatérve a fehér színhez, mindenképpen utalni kell még arra is, hogy a 19. század folyamán nemcsak a fehérfölddel mázolt vagy a meszelt házak lehettek fehérek, hanem azok is, amelyek valamilyen fehéres kőzetből épültek. „A Balaton-felvidék és a Bakony kismemesi építkezése a 18. század óta bizonyíthatóan a követ használja”, majd a kőből épített vakolatlan házak a 18-19. század fordulójára a parasztság körében is elterjedtek.¹²⁹ Az építkezéskor nem csupán fehér, hanem olykor vörös vagy sárga és szürkés színű köveket is használtak, minden falu olyat, amelyet saját bányájából kitermelt. 1834-ben Oláh János Alsóörsön látott házakról így nyilatkozott: „Szép fekvése van; de az épületek vér verességű kövekből külső vakolás nélkül építettvén, sokat elvesznek szépségéből.” Felsőörs kapcsán is hasonlózt jegyez le: „Utszái rendetlenek, és veres kövekből épült házai többnyire vakolatlanok lévén, igen idomtalanok.”¹³⁰ Tehát a rusztikus házfelület és a vöröses falszín sem tetszett neki, minden bizonnyal azért, mert más tájak falvainak sima falú, fehéresre mázolt vagy meszelt házaihoz képest valóban szokatlannak tűnhettek ezek a kőfalú épületekből álló települések.¹³¹ A Bakony és Balatonfelvidék településein 19. században átutazók a házak alapanyagát képező kőzet színére utalva azonban „beszámoltak fehér, sárga, vörös és fekete falvakról” is, sőt „néha előfordult kétféle szín, kétféle kőzet, ebben az esetben a település határában vagy ahhoz közel két különböző kőfajtát adó kőfejtő működött.”¹³² Máiig megvan a nyoma annak az építkezési módnak is, amikor vegyes árnyalatú köveket alkalmaznak egyazon épület esetén, így az „eltérő színű kövek mozaikosan, szabálytalanul és véletlenszerűen keverednek a házfalban.” A szakkutatás szerint ilyenkor feltehetően „nem csak eredeti, frissen bányászott kőből építkeztek”, hanem korábbi építményekből fennmaradt, újra felhasznált kőanyagból is.¹³³ A fentebb idézett Oláh sorok arra utalnak, hogy még e színes falvakban is akadtak azért olyan épületek is, amelyeket bevakoltak. Arról nem is beszélve, hogy pl. a Káli-medence kismemesi építetői saját házaikat ekkor már kívül-belül fehérre meszeltették, sőt „a 19. század első harmadától kezdve egészen a század végéig gyakran készítették lakóházaikra költséges, de magas esztétikai értékű vakolatdíszítést” is.¹³⁴ Leszámítva azonban ezt a térséget, amelyre részben a vakolás nélküli kőépítkezés volt jellemző a 19. század első felében, a mázolás, majd idővel egyre inkább meszeléssel ellátott – tapasztással borított – házfal lényegesen több faluban volt általános ugyanebben az időben, így sokkal jobban jellemezte a magyar falvakat. Nem csoda tehát, ha a fehérre meszelt ház a köztudatban máig hozzátartozik a régies, tradicionális magyar falu képéhez.

¹²⁸ Vö. „Voloscában a tenger partján... van egy nagy sárga ház, állandóan csukott zsalugátérekkel, melyek színe zöld, mint a lámpaernyőké. A régi francia urházak egyenruhája ez, tompán sárga fal, diszkrét zöld ablaktáblák; a Habsburgok kastélyai is erre a módra épültek” (*Pesti Napló*, 1915. február 24. 3).

¹²⁹ Idézet: *LUKÁCS* 2003, 40.

¹³⁰ Közli: *LUKÁCS* 2003, 41.

¹³¹ A vöröses szín másutt a zsidók házait jellemezte: „a keletmagyarországi szatmári és beregi kis falvakban például a jellemzően fehérre meszelt parasztházaktól a zsidók lakta épületek vörössárga színükkel különültek el” (*SZARVAS* 2003, 305).

¹³² Idézet: *LUKÁCS* 2003, 41.

¹³³ Idézet: *FUTÓ* 1997, 48.

¹³⁴ Idézet: *LUKÁCS* 1997, 148.

Összefoglalás

A falusi „tömegekben” a magyar nemzethez való tartozás tudata az 1848-49 szabadságharccal és különösen utána kezdett felerősödni. De már azelőtt, hogy a legszélesebb társadalmi körben elterjedt volna a piros, a fehér és a zöld együttesének jelentése, ill. már azelőtt, hogy a parasztemberek hangsúlyosan számontartották volna saját nemzetük színeit, a legszegényebb falusi rétegek is ismerték és részben használták ezt a három színt. Számukra a magyar trikolor színei közül a középsőt magyar színként elfogadni nem ütközhetett különösen nagy nehézségekbe, a fehér ugyanis már 19. század közepe előtt is a paraszti környezet részét képezte. A falvakban élők többségének ugyanis alapvetően fehérek voltak a ruhái, fehérek voltak a házai. A parasztok ezt a színt régtől fogva úgy ismerték, mint a saját maguk készítette vászon és a maguk mázolta (tapasztott) fal szürkés-fehéres tónusát. A parasztság a 18. század második felétől kezdve egyre inkább és egyre több vidéken a téli hótakaró ragyogó tiszta színéhez hasonló tónust is „birtokába vette”: megvásárolta a patyolatfehér pamutból készült textileket, hogy abból készítse ünnepi öltözetének egy részét, ill. hozzájutott a mészhez, amellyel saját hajlékát is a templomok és a nemesi kúriák ragyogó fehér színébe öltöztethette. A parasztok saját környezetükben már a 19. század elejétől találkozhattak zöld zsaluval védett ablakokkal is, így a fehérnek a zöld színnel alkotott kontrasztja is ismerős volt a szemükben, ezt majd a zöldre festett ablakokkal a maguk házán is egyre több településen alkalmazni kezdték. A három szín közül később pontosan ez a zöld fog előlépni a legfőbb magyar színné, de ez már egy másik dolgozat témáját fogja képezni majd.

Bibliográfia

- BAKSAY S.* 1896: A Mecsek környéke. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. XIII. Budapest, 1896, 263–360.
- BÁLIZS B.* 2012: A magyar viseletkutatásról a színek tükrében. *Ethnographia* 123 (2012) 109–146.
- BÁLIZS B.* 2020: Veres róka, vörös bársony, piros rózsa. A piros-vörös a magyar nyelvben és kultúrában. (Studia Ethnologica Hungarica XIX.) Budapest, 2020, 476.
- BERTALAN Á.* 1963: Asszonyok, lányok Biharugrán. Gyula, 1963, 73.
- BERTÉNYI I.* 2012a: „Magyar színekkel ékesített két zászló” a kőbányai lebegővasút József nádor jelenlétében. In: Baráth M. – Molnár A. (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére, Budapest – Győr, 2012, 357–361.
- BERTÉNYI I.* 2012b: Nemzeti színeink és magyar címert ábrázoló lobogó Mária Terézia királynő Szeverin vármegyét megalapító 1778. évi oklevelében. *Turul* (2012) 101–104.
- BERZEVICZY E.* 1901: József nádor Szepes megyében. *Századok* (1901) 658–659.
- BÍRÓ F.* 1969: Jobbágyparaszti ház- és lakáskultúra az őrségi Szalafőn. *Néprajzi Értesítő* 51 (1969) 119–158.
- BODONYI N.* 1896: Ormányság. In: Várady F. (szerk.): Baranya multja és jelenje 1. Pécs, 1896, 170–218.

- BORBÍRÓ V.* 1950: A szín a magyar építészetben. *Építés Építészet* 2 (1950) 531–536.
- BOROVSKY S.* (szerk.) 1905: Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1905, 567.
- BOROVSKY S.* (szerk.) 1910: Heves vármegye. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1910, 699.
- BOROVSKY S.* (szerk.) 1911: Nógrád vármegye, (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest, 1911, 748.
- BORSY J.* 2008: A pécsváradi Nagyboldogasszony templom építésének története (1757-1848). *Pécsi Szemle* (2008) 32–43.
- CSERI M.* 1997: Építőanyagok és szerkezetek. In: Magyar néprajz IV. Anyagi Kultúra 3. Budapest, 1997, 102–138.
- CSERI M.* 2009: Néprajz és muzeológia. Tanulmányok a népi építészet és a múzeumi etnográfia köréből. Debrecen, 2009, 412.
- CSOMA ZS.* 2015: „Én kis kertem kerteltem” Paraszti virágkultúra Magyarországon. Budapest, 2015, 258.
- FÉL E.* 1991: Női ruházkodás a Sárközben. (Women’s Clothing in the Sárköz 1950) *Ethnographia* 102 (1991) 9–49.
- FLÓRIÁN M.* 2007a: Változások a köznép öltözködésében a 18. században. *Etno-Lore* 23 A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve (2007) 379–394.
- FLÓRIÁN M.* 2007b: A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban. *Néprajzi Értesítő* 89 (2007) 55–74.
- FLÓRIÁN M.* 2009a: „A nép követte a szabást” Folyamatok a paraszti öltözködés alakulásában. Budapest, 2009, 179.
- FLÓRIÁN M.* 2009b: Öltözetek, viseletek In: Flórián M. – Paládi-Kovács A. (szerk.): Táj, nép, történelem I. 2. A magyar népi műveltség korszakai, Budapest, 2009, 394–406.
- FURU Á.* 2000: Torockó népi építészeti örökségen. *Korunk* 3 (2000) 83–90.
- FUTÓ J.* 1997: Építőkövek a Balaton-felvidéken. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építésze, Szentendre – Veszprém, 1997, 25–52.
- GÁBORJÁN A.* 1976: Magyar népviseletek. Kísérlet egy összefoglalásra. (Néprajzi Értesítő 58) Budapest, 1976, 140.
- GÁBORJÁN A.* 1984: Színek jelentése a magyar népviseletekben. In: Balázs G. – Hála J. (szerk.): Folklor, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Budapest (1984) 70–86.
- GÁL T.* 2009: A kolozsvári Hóstát történeti néprajzi bemutatása a változás tükrében. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 5 (2009) 39–58.
- GÖNCZI F.* 1910: A göcseji s hetési népviselet. *Néprajzi Értesítő* (1910) 200–217.
- GREGOR F.* 1971: 'Színesház' volt-e az egykori szenesház? *Magyar Nyelv* 67 (1971) 464–466.
- GYÖRFFY L.* 1938: Vincze István uram jószágainak Inventáriuma. *Ethnographia* 49 (1938) 231–238.
- HÁLA J.* 2003: A kőfaragás és emlékei a székelyföldi Homoródjánosfalván. *Ház és ember* 16 (2003) 131–146.
- HÖBLING M.* 1845: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs, 1845, 151.
- HORVÁTH T.* 1972: Kapuvár népviselete. Budapest, 1971, 482.

- KATONA CS.* 2000: Rachel Harriette Busk – egy angol hölgy útleírása Magyarországról. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 7. (2000) 289–303.
- KERESZTURY D.* 1962: Arany János: Összes művei. Prózai művek 1. Budapest, 1962, 675.
- KERESZTURY D.* 1975: Arany János: Összes művei. Levelezés 1. Budapest, 1975, 949.
- KLAMÁR Z.* 2000: A mezővárosi kultúra tárgyasult megnyilvánulásai. In: Örsi J. (szerk.): Túrkeve földje és népe 3. Karcag, 2000, 439–492.
- KNÉZY J.* 1992: Fejezetek a Somogy megyei Nagyberék négy községének anyagi kultúrájából. (Második rész) Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 23 (1992) 209–230.
- KNÉZY J.* 2000: Paraszti viselet- és szemléletváltozás Somogyban a 18-19. században. In: Sasfi Cs. (szerk.): Régi témák, mai kérdések a mentalitás-történetben, Esztergom, 2000, 342–354.
- KOVÁCH A.* 1907: A tolnamegyei Sárköz népviselete I-II. Néprajzi Értesítő 8 (107) 153–178., 201–221.
- KRESZ M.* 1956: Magyar parasztviselet 1820–1867 I. Budapest, 1956, 234.
- LUKÁCS L.* 1997: A lakóház külső megjelenése a Káli-medencében. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építésze, Szentendre – Veszprém, 1997, 143–178.
- LUKÁCS L.* 2003: Falazatok a Káli-medencében. Ház és ember 16 (2003) 31–48.
- MATTHAEIDES GY.* 1898: A Bács-Bodrogh vármegyei tótok. Ethnographia 9 (1898) 211–221.
- MÉSZÁROS A.* 1877: A népdal-költészetéről, s a növényország szerepléséről a magyar népdalokban. Értesítvény a Zircz-Cziszterci rend székesfehérvári khat. főgymnasiumáról az 1876/7. tanév végén. 1–58.
- MISKOLCZY A.* 2014: A „Hungarus-tudat” a polgári-nemzeti átalakulás sodrában. In: Uó: A múlt megszelídítése. Budapest, 2014, 9–36.
- M. KERÉKGYÁRTÓ A.* 1980: A somogyi vászonöltözet „egy pár” ruhái (a vászoning, -pendely, -gatyá típusai és elterjedésük). In: Knézy J (szerk.): Somogy néprajza II. Anyagi Kultúra, Kaposvár, 1980, 61–108.
- NYÁRÁDY ZS. – SZÁSZ H.* 2010: A recsenyédi unitárius egyházközség a levéltári források tükrében. A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 6 (2010) 257–289.
- PALÁDI-KOVÁCS A.* 1982: A Barkóság és népe. Miskolc, 1982, 210.
- PÁL J.* 2013: Színek „háborúja”. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai elitek. Századok (2013) 689–710.
- PÁPAI K.* 1890: A Csepel sziget és lakói. Földrajzi Közlemények (1890) 209–248.
- PENAVIN O.* 1998: A szlavóniai magyarságról. Ethnographia 109 (1998) 1–6.
- PFLIEGLER GY.* 1996: Pfliegler J. Ferenc: Életem. Egy miskolci polgár visszaemlékezései 1840–1918. Miskolc, 200.
- RAPAICS R.* 1932: A magyarság virágai. A virágkultusz története. Budapest, 1932, 423.
- SELMECZI KOVÁCS A.* 2001: Nemzeti jelképeink. Budapest, 2001, 104.
- S. LACKOVITS E.* 1997: Református parókiák építése és típusai a Balaton-felvidéken a 18. századtól. In: Cseri M. – S. Laczkovits E. (szerk.): A Balaton felvidék népi építésze. Szentendre – Veszprém, 1997, 229–244.

- S. LACKOVITS E. 2001: Viseletek öltözködési kultúra a Bakony és a Balaton-felvidék falvaiban. Magyar, német, szlovák paraszti öltözetek a XVIII-XX. században. Veszprém, 2001, 164.
- SZABÓ T. A. 1971: A felimeg, a fersing és rokonságok In: Szabó T. A.: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II. Bukarest, 1971, 303–331.
- SZARVAS ZS. 2003: „Két világ határán.” Szimbolikus és valódi határok zsidóság és parasztság között. Népi Kultúra – Népi Társadalom (2003) 301–315.
- SZEKERES L. 1967: Jókai Mór: Cikkek és beszédek II. kötet Budapest, 1967, 928.
- SZENDREY ZS. 1938: A fehér szín szerepe és jelentősége. Ethnographia 49 (1938) 420–422.
- SZŰCS J. 1987: A Gyökér utca 1. számú ház berendezésének néhány kérdése. In: Bálint Gy. (szerk.): Mozaikok Csongrád várostörténetéből. (1987) 105–115.
- TOMISA I. 2015: Patrona Hungariae ábrázolások a 16–17. századi főúri hadizászlókon. Különös tekintettel a Fraknoi Vármúzeum Zászlógyűjteményének zászlóira Eszterházy Pál nádor idejéből (1635–1713). Ethno-Lore 32 (2015) 181–217.
- TÓTH K. – FARKAS T. – MISKOLCZY L. 1954: Az anyag, szerkezet és forma egysége a népi építészetben. Magyar Építőművészet (1954) 196–204.
- TÓTH J. 1938: Így épít a vasi nép... A Vasi Szemle Könyvei 118. Szombathely, 1938, 112.
- TÓTH J. 1957: Adatok a Prekmurje (Muramellék) építészetéről. Magyar Építőművészet 6 (1957) 162–167.
- VIGA GY. 1986: Tevékenységi formák és javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Miskolc, 196.
- ZÁBRÁTZKY É. 2018: Kis magyar néprajz. Bakó Ferenc a Magyar Rádióban. Agria 51 (2018) 171–200.
- ZOLTAI L. 1938: Debreceni viselet A XVI–XVIII. században. II. A női viselet. Ethnographia 49 (1938) 287–315.